

ALTERNATIV KONTROL AF ØKONOMISK KRIMINALITET*

AF BERND SCHÜNEMANN

I. Indledning

1. Det her behandlede tema, den alternative kontrol af økonomisk kriminalitet, synes ved første øjekast at smelte sammen med de aktuelle rettssociologiske og kriminalsociologiske diskussionsområder som deregulering og diversion, abolitionisme og reprivativering af samfundskonflikter¹⁾. Jeg vil da heller ikke bestride, at dette aspekt af temaet er vigtigt og undersøgelsesværdigt. Og ej heller, at den i Tyskland gennem de sidste 15 år fremtrædende *nykriminaliseringsstrategi*²⁾ til stadighed må konfronteres med antithesen *afkriminalisering*, eftersom overflødige og u hensigtsmæssige straffebud hverken opfylder det forfatningsnormerede princip om *forholdsmæssighed* eller det empiriske kriterium for *præventionseffektivitet*³⁾. Men dette er kun den ene side af medaljen (d.v.s. mit thema), og, tror jeg, ikke engang den vigtigste. Thi netop på grundlag af erfaringerne med den nye tyske straffelovgivning om økonomisk kriminalitet, lader det sig næppe bestride, at en tilstrækkelig virksom prævention af uacceptabel social adfærd inden for erhvervslivet hverken kan nås gennem de strafferetlige reaktioner eller gennem de ikkestrafferetlige strategier *alene*, men blot ved et sindrigt *samspil* mellem disse områder. Mit temas tyngdepunkt bliver derfor *ikke substitueringen* af, men *suppleringen* af det strafferetlige kontrolparadigma.

2. Udgangsthesen er således, at en alternativ kontrol af økonomisk kriminalitet kun i beskedent omfang kan erstatte den strafferetlige socialkontrol, om end den i betydeligt omfang kan supplere den. Som begrundelse for denne these må jeg indskrænke mig til nogle korte bemærkninger om opkomsten af erhvervskriminaliteten, om de moderne straffeteorier og om de hidtidige resultater af den strafferetlige bekæmpning af økonomisk kriminalitet.

a. Endskønt vi inden for den økonomiske kriminalitet er langt fra en almindeligt anerkendt og empirisk godt underbygget kriminalitetsteori⁴⁾, tillader jeg mig dog at påstå, at vi her konfronteres med en ubiquitet af afvigende forhold, der hænger sammen med en utilstrækkelig primærsocialisering og kun kan påvirkes af de mekanismer, der – som cost-benefit-kalkyler – præger det økonomiske område alment. Dette skyldes, at den i primærsocialiseringen indgående moralske dom over talrige økonomiske forbrydelser er indifferent eller i det mindste usikker på grund af de komplekse interaktioner, den omfattende anonymisering af ofrene og forflygtigelsen af de umiddelbart erkendbare socialskader.

Handlingsbestemmende er derfor i mangedobbelt grad *alene* de gennem erhvervet indlærte profitmaksimeringsnormer, som efter alle foreliggende undersøgelser slår

igennem selv over for de ved primærsocialiseringen internaliserede normer, især inden for selskabskriminaliteten (corporate crime)⁵⁾. En påvirkning af den typisk optrædende cost-benefit-kalkyle kræver derfor enten en ændring af den økonomiske *helhedsbetragtning*, eller en eftertrykkelig stigning i *omkostningerne*, der er forbundet med gerningspersonens socialskadelige handlinger; det vil i de fleste tilfælde kun være muligt gennem en *kumulation* af strafferetlige og ikkestrafferetlige sanktioner.

b. Af dette følger, at den toneangivende teori inden for den moderne tyske diskussion om straffens formål, den såkaldte *integrationsgeneralprævention*⁶⁾, for så vidt svigter, som den anser det for muligt at opnå en stabilisering af de ved primærsocialisering integrerede normer gennem den blotte *eksemplariske* indsats af strafferetten. På den økonomiske kriminalitets område virker *mørketal* med sikkerhed ikke præventivt, men *kriminogent*⁷⁾, hvorfor der inden for de eksisterende økonomiske lønsomhedsrammer kun bliver to præventionsstrategier, som kan forventes at være givtige: enten indførelsen af en intensiv *præventiv* kontrol eller – i overensstemmelse med generalpræventionens hårde *økonomiske udgangspunkt*⁸⁾ – den allerede foreslåede forøgelse af omkostningerne ved en forbrydelse gennem en kombination af strafferetlige og ikkestrafferetlige sanktioner.

c. Også udviklingen i den *registrerede kriminalitet* synes at gøre det ganske udsigtsløst at opnå en kontrol med erhvervskriminalitet alene gennem et – om også forbedret – strafferetligt apparat. I Tyskland er der i de sidste 15 år anvendt enorme summer på en indretning af særlige økonomiske statsadvokaturer og afdelinger ved domstolene og på den personalemæssige opbygning af myndighederne; der er gennemført forbedringer af det materielretlige og det processuelle grundlag for at gribe ind over for økonomisk kriminalitet; alligevel står straffesystemet i stampe. Max-Planck-Instituttet i Freiburg har gennemført en landsomfattende beskrivelse af økonomisk kriminalitet i føderationen; den påviser et næsten konstant antal sager på omkring 3300; eftersom der hverken er sket nogen stigning i tiltalerejsninger eller domfældelser efter ændringerne i straffebestemmelserne⁹⁾, synes de sidste 15 års stætelige pakke af bekæmpelsesmidler ikke at have ført til nogen væsentlig stigning i det sanktioneringstryk, som udgår fra retsvæsenet. Årsagen til denne *stagnation* ligger ikke i, at der er et stabilt lavt niveau af lovovertrædelser; det følger af politistatistikken, som – ganske vist med et anderledes forbyrdsbegreb – viser en stadig *stigning* i antallet af »økonomiske forbrydelser« (fra 1974 til 1982 mere end en fordobling, og til 1986 mere end en tredobling)¹⁰⁾. For det andet må der henvises til de høje *skøn over mørketallet*¹¹⁾; til grund for dem ligger ganske vist ikke empiriske data; alligevel må de anses for plausible ud fra ofrenes anonymitet, den på mange områder manglende forståelse i befolkningen af truslen og den deraf følgende lave tilbøjelighed til at anmelde. Dertil må lægges, at *omfanget af skader* ved den retsforfulgte økonomiske kriminalitet skønnes at være dobbelt så højt som ved alle andre formueforbrydelser¹²⁾, således at præventionsunderskuddet ved white-collar-crime slår

langt stærkere ud end blue-collar-crime i bogholderiet. *Liebl* har givet udtryk for, at hele bekæmpelsen af den økonomiske kriminalitet i Tyskland er mavelandet¹³⁾ på trods af nogle ubestridelige partielle resultater, især vedrørende svigagtige afskrivningsselskaber og vareterminshandler; selv om denne dom må anses for tilspidset, kan det ikke betvivles, at det strafferetlige præventionsapparat ikke slår til.

3. Ideen om strafferettens *subsidiaritet* over for alternative strategier til beskyttelse af retsgoder, som har antaget karakter af en ultima-ratio-formel, *gennembrydes på tvende måder*: For det 1ste har *Tiedemann* efter min mening med rette henvist til, at den forfatningsretlige proportionalitetsgrundsætning som kilde til subsidiaritetsprincippet netop kræver kriminalisering, fordi en pønalisering af udvalgte adfærdsformer ville være mindre indgribende end de intensive frihedsindskrænkninger – også over for lovlydige borgere – som en præventiv kontrol vil medføre¹⁴⁾. For det 2 det rejser spørgsmålet sig ikke som et »enten-eller«, men på mange områder som et »både-og«, hvis det overhovedet skal være muligt at nå en passende prævention over for de sociale skadevirkninger af den økonomiske kriminalitet.

4. Den alternative kontrol vil således kun sjældent være den *eneste* foranstaltning; i de fleste tilfælde vil der blive tale om et *kumulativt* indgreb. I tilslutning til den ovennævnte sondring mellem tre forskellige strategier vil jeg nu se nærmere på mulighederne for grundlæggende ændringer af de *økonomiske lønsomhedsrammer*, for en *præventiv* kontrol og sluttelig for en stigning i lovovertræderens *ikkestrafferetlige omkostninger* i forbindelse med den økonomiske forbyrdelse.

II. Forebyggelse af økonomisk kriminalitet gennem ændringer af den økonomiske lønsomhedsramme

1. Den mest radikale ændring af den økonomiske lønsomhedsramme sker, når udbyttet af afvigende adfærd fjernes, derved at den tidligere strafbare adfærd nu gennem *abolitionistiske* foranstaltninger bliver tilladt for enhver; som eksempel kan nævnes handel med cannabis-produkter¹⁵⁾. Eftersom sådant ville føre til en fuldstændig prisgivelse af de pågældende retsgoder, kommer en slig radikal kur kun i betragtning, når der har været tale om en tidligere overkriminalisering, som f. eks. med hensyn til handel med pornografi; den kan ikke bruges som alternativ beskyttelsesforanstaltning ved fremdeles anerkendte retsgoder.

2. Den næste mulighed for lovgivningen er at gennemføre regler, som medfører, at den strafbare handling bliver unyttig; som eksempel kan nævnes loven om ophævelse af aftaler indgået ved gadedøre (*HWG*)¹⁶⁾.

Loven gælder for aftaler, som indgås efter en mundtlig forhandling på arbejdspladsen eller i privatboligen, under en af den anden part arrangeret fritidsforanstaltning, i tilslutning til en overraskende tiltale i transportmidler eller på offentlig vej. Slige aftaler bliver kun gyldige, hvis kunden ikke skriftligt tilbagekalder sit løfte inde for en uge. Ugefristen begynder først at løbe, når kunden har underskrevet en tydeligt trykt orientering om dette.

Denne styrkelse af kundens retsposition kompenserer for det 1. overrumplingsvirkningen. For det 2det modvirkes derigennem den mængde mindre vildledninger, som ofte foregår som led i en direkte afsætning af varer og tjenesteydelser. Loven om gadedørshandler har således på eksemplarisk måde skabt mulighed for, at den samfundsmæssige reaktion på svig i erhvervslivet bliver gradueret: Når kunden bliver besveget på en måde, så handelen fører til en forringelse af den økonomiske situation i forhold til tidligere, d.v.s. til en ægte *formueskade*, skal gerningsindholdet findes i straffelovens (*StGB*) § 263. Når kunden forledes til at indgå en aftale gennem at blive foregøglet, at han vil få en *formuefordel*, skønt aftalen i virkeligheden vil være neutral i denne henseende, er det ikke retsgodet formuen, som krænkes, men et langt mindre beskyttelsesværdigt retsgode, den erhvervsmæssige handlefrihed; og denne frihed har Bundesgerichtshof med rette nægtet beskyttelse af gennem bedrageribestemmelsen i den berømte sag om gabardinebukserne. Slige krænkelser af handlefriheden er rigtignok særlig farlige og derfor lige så sanktionstrængende, da den urigtige forventning om formueforøgelse afskærer alle fornuftige overvejelser hos et offer, der er en homo oeconomicus. Det må derfor som udgangspunkt billiges, at lovgivningsmagten har forbudt reklame med urigtige oplysninger i § 4 i loven om ulovlig markedsføring (*UWG*); forbudet mod at udbyde varer på en måde, der fremtræder som et særdeles fordelagtigt tilbud, er dog belagt med en væsentligt mildere straf end bedrageri. Derimod har en manglende hensynstagen til strafferettens rette grænser og en ubegrundet sammenblanding af den strafferetlige og den civilretlige kontrol af markedsføring medført, at Bundesgerichtshof har anset en reklame med, at produktionen er foregået på et blindeværksted, for et særdeles fordelagtigt tilbud på grund af involverede ideelle interesser; denne ret har også antaget, at gadedørshandel opfylder kravene i et gerningsmoment, der lyder »til en større personkreds bestemte meddelelser«. Eftersom HWG netop nægter at give civilretlig gyldighed til disse typiske kombinationer af overrumbling, delvise vildledelser og udnyttelser af velmenende, og eftersom aftalens gyldighed afhænger af den undladte tilbagekaldelse, ville det efter min mening være på tide at revidere den ekstremt ekstensive fortolkning af § 4 UWG; gennem en restriktiv fastlæggelse af begreberne »offentlighed« og »fordelagtige tilbud« skulle der drages en *skillelinie* mellem den strafbare markedsføring og den civilretligt kontrollerede ulovlige erhvervsvirksomhed.

Netop fordi annulation af dørhandler i medfør af HWG i modsætning til tilbage-trædelsesadgangen i henhold til UWG (§ 13 a, jfr. § 4) ikke kræver, at kunden har haft særlige forudsætninger, kan kunden gøre sig fri fra de suggestive virkninger af den forskønnende staffage, der omgiver retshandelens økonomiske virkelighed; de civilretlige foranstaltninger i UWG, jfr. umiddelbart nedenfor, er tilstrækkelige til kontrol af de fortsat utilladte markedsføringssskridt – i det mindste efter en yderligere udbygning.

3. Et yderligere eksempel på fjernelse af udbyttet af økonomisk kriminalitet kun-

ne være *afskaffelse af subventioner*, som på grund af deres økonomisk set meningsløse konstruktion virker direkte *kriminogene*; i Tyskland er strafværdigheden af de forhold, som omfattes af den særlige bestemmelse om subventionssvig i § 264 StGB nu som tidligere omstridt¹⁷⁾. Et blik på den politiske virkelighed viser rigtignok, hvor hårdnakket selv de ufornuftige subsidier plejer at hævde sig. Strafferetten er her blevet misbrugt af lovgivningsmagten som en billig erstatning, fordi denne mangler politisk styrke til at gennemføre den påkaldte alternative reaktion (nemlig afskaffelsen af den pågældende subvention). Alligevel vil man kun i de mest sjældne tilfælde kunne drage den nærliggende konsekvens, at strafanvendelsen er ude af rimelig proportion og derfor forfatningsstridig; det skyldes, at Bundesverfassungsgericht har givet lovgivningsmagten et vidt spillerum, når det drejer sig om erhvervsregulerende foranstaltninger, og at retten tolererer selv en åbenbar overdrivelse i denne henseende¹⁸⁾.

4. En ændring af den økonomiske lønsomhedsramme, der kan betage handlingen dens tiltrækningskraft, kan også gennemføres ved at *ændre eller afskaffe* grundliggende *retsinstiteter*, der er nødvendige eller i det mindste af afgørende betydning for handlingen. I denne sammenhæng kan man tænke på, at visse selskabsformer er foretrukne instrumenter ved gennemførelsen af bestemte former for erhvervs kriminalitet, f. eks. konkursforbrydelser¹⁹⁾; det gælder selskaber med begrænset hæftelse (anpartsselskaber, *GmbH*) og især kommanditanpartsselskaber (*GmbH & Co KG*). Endvidere kan man tænke på, at den for erhvervs kriminalitet typiske omflytning af udbyttet begunstiges gennem *bankhemmeligheden* og *skattehemmeligheden*. Man diskuterer derfor til stadighed afskaffelsen af de selskabsformer, der kendetegnes ved særlig kriminel belastning; og man kræver en gennemsigtighed af den private indtægt efter svensk mønster²⁰⁾. Disse overvejelser har imidlertid ingen realistiske muligheder for at blive til virkelighed, og det med god grund: De nævnte institeter kan ikke elimineres fra det moderne markedsøkonomiske system uden gennem et angreb på dettes væsen. Vi har således her et eksempel på den af *Tiedemann* beskrevne proportionalitetsgrundsætning, der udelukker omfattende retsændringer for at bekæmpe punktvis kriminalitet.

5. Endelig kan man tænke sig at påvirke den økonomiske lønsomhedsramme ved at erstatte negative sanktioner med en *positiv indsats*; f. eks. kan man inden for miljøretten skåne vand og jord eller opnå en hurtig anskaffelse af udstødningsrensende indretninger gennem økonomiske tilskyndelser i form af præmier eller skattelettelser. I den nyere tyske miljøpolitik findes der talrige eksempler, såsom skattebegunstigelser for den såkaldte miljøbil og den omstridte sydtyske vandpfennig til understøttelse af et jordvenligt landbrug. Den økonomiske tilskyndelse skal på den måde undertrykke en formelt set endnu ikke forbudt virksomhed; dette er en ydre omstændighed, som ikke hindrer sammenligning med vort emne, eftersom det jo ikke kan bestrides, at nutidens udbredte ødelæggelse af luft, vand og jord udgør et mate-

rielt utåleligt socialskadeligt forhold²¹⁾. Dagens virkelighed viser da også, hvor grænserne går for denne metode: Den virker kun, når den økonomiske tilskyndelse er *tilstrækkelig stor*, og kommer derfor egentlig kun i betragtning, når det ikke er politisk muligt at foretage en tvangsmæssig gennemtvængelse af normen, eller hvor de følgeudgifter, der ellers ville blive pålagt almenheden, svarer til eller sågar overstiger de udbudte præmier.

6. Alt i alt er mulighederne for at bekæmpe økonomisk kriminalitet gennem en ændring af de traditionelle økonomiske lønsomhedsrammer meget *begrænsede*. Desuden må man i denne sammenhæng ikke overse, om sådanne forholdsregler under de givne omstændigheder ikke altid fører til en undertrykkelse, men efter forholdene blot til en *flytning* af lovovertrædelserne til et andet område; hvis man f. eks. gennem en rundhåndet subsidiepolitik på miljøområdet mindsker *miljølovsovertrædelserne*, vil *subventionsbedragerierne* stige kraftigt. Ganske vist må man ved enhver truende kriminalitetsforskydning nøje efterprøve, om der ikke trods alt fremkommer en positiv saldo for beskyttelse af retsgoderne; i det nævnte eksempel gennem at skaderne flyttes til et område, som er mindre følsomt og lettere tilgængeligt for genoprettelse.

III. Forebyggelse af økonomisk kriminalitet gennem præventiv kontrol

1. Inden for den *almindelige* kriminalitets område er det så godt som umuligt at hindre lovovertrædelser gennem en præventiv kontrol, når der bortses fra den altomfattende politimæssige overvågning af samfundet. (Man kan f. eks. ikke uafsladeligt overvåge de samfundsmedlemmer, som kan komme i betragtning som gerningsmænd til voldtægt). I så henseende er udsigterne langt bedre på den økonomiske kriminalitets område på grund af erhvervslivets *arbejdsdelingsstruktur* og ud fra den kriminologiske erfaring, at hovedparten af erhvervskriminaliteten er *selskabskriminalitet* (corporate crime)²²⁾, dette giver i det mindste en teoretisk mulighed for en forebyggende kontrol. Jeg vil se nærmere på fire tænkbare kontrolformer: kontrol inden for *virksomhedens* egne rammer, den gennem lovgivningen forordnede pligt-mæssige kontrol ved *private* berettigede, kontrol ved den *statslige* forvaltning og ved de mulige *ofres* selvbeskyttelsesorganisationer.

2. a. Inden for den *erhvervsøkonomiske* organisationslære findes der et veludviklet system til sikring af en effektiv *kontrol* med de enkelte ansatte, f. eks. gennem pligt til fælles undskrift på handelsbreve, gennem en opdeling af salg, beslutningstagen og betaling, og gennem indførelse af intern revision²³⁾. Skønt disse kontrolsystemer først og fremmest skal hindre *kriminalitet mod virksomheden selv* eller mod dens ansatte, lader den sig lige så vel sætte ind til forebyggelse af den *mod omverdenen* rettede selskabskriminalitet. Den interne kontrols enorme ressourcer demonstreres særdeles tydeligt gennem straffesagerne på *miljøområdet*; de er indtil nu praktisk taget kun blevet gennemført mod personer, som står på de lavere eller i hvert fald på de mellemste trin i virksomhedshierarkiet²⁴⁾. Efter de socialvidenskabe-

lige erfaringer om menneskers handlinger inden for hierarkiske organisationer – som i øvrigt på påfaldende måde sammenfalder med *Sutherlands* kriminologiske undersøgelsesresultater – kan der imidlertid næppe være nogen tvivl om, at de ansattes mod omverdenen rettede skadelige adfærd er udtryk for og en følge af en *kriminell selskabsholdning*; følgelig lader adfærden sig ændre gennem de ledelses- og kontrolforanstaltninger, som er til disposition for virksomhedsledelsen.

b. Det kriminalpolitiske problem består følgelig i at tvinge virksomhedsledelsen til at sætte sin enorme interne kontrolkapacitet ind til fordel for de retsgoder, som findes uden for virksomheden. Og dermed bliver det centrale på ny vort udgangsspørgsmål: gennem hvilke strafferetlige eller alternative kontrolforanstaltninger kan man sikre sig, at den interne kontrol sættes ind til støtte for den almindelige beskyttelse af retsgoder. I *strafferetlig* henseende er retsfigurerne det uægte undladesdelikt, jfr. § 13 StGB, ledelsens hæften for *undladt opfyldelse af tilsynspligter*, jfr. § 130 i forseelsesloven (*OWIG*), samt *sanktioner mod virksomheden som sådan*²⁵⁾.

I civilretlig henseende er det et spørgsmål, om og i hvilket omfang de styrende organer og virksomheden som sådan kan *unddrage sig skylden* for de underordnede organers pligtbrud; umiddelbart herefter må følge en drøftelse af muligheden for kriminalitetsforebyggelse gennem en forøgelse af gerningspersonens omkostninger ved lovovertrædelsen. Den virksomhedsretlige regulering angår spørgsmålet om, hvilken kontrol *virksomhedsledelsen selv* er udsat for inden for selskabet. Nyere sociologiske undersøgelser har her vist, at den udefra sete så overbevisende *magtfordeling* i aktieselskaber mellem generalforsamling, bestyrelse og direktion i virkeligheden er veget til side for et af omverdenen ukontrolleret oligarki af relativt få topledere; de fungerer med et autonomt handlesystem inden for de tyske storforetagenders mangeartede personelle og erhvervsmæssige sammenfiltretthed og har derigennem immuniseret sig fuldstændigt. Den kriminologiske udforskning af disse komplekser går forståeligt nok stadig i børneskoene; jeg kan derfor kun erindre om *partistøtteaffæren*²⁶⁾, visse hemmelige *karteller* og pensionskassers praksis med devisespekulationsforretninger, på hvilke der er kastet lys gennem Folkevognsskandalen. Etablering af en *virksom kontrol med selskabsledelsen* er ikke blot et af de vigtigste spørgsmål for selskabslovgivningen, men også for bekæmpelsen af virksomhedskriminaliteten; det vil imidlertid i sig selv kræve et foredrag af udrede dette. I dagens situation ser jeg de bedste chancer i en udbygning af den eksterne kontrol, som jeg nu vil vende mig til.

3. Endelig skal jeg i denne forbindelse nævne en højst interessant nyskabelse, en indirekte kontrol af virksomhedsledelsen gennem en obligatorisk etablering af miljørepræsentanter (*Betriebsbeauftragten*) inden for virksomheden. Det er sket gennem vandlovgivningen (*Wasserhaushaltsgesetz*), affaldslovgivningen (*Abfallbeseitigungsgesetz*) og immissionslovgivningen (*Bundesimmissionsschutzgesetz*). Den

pågældende miljørepræsentant har på den ene side kontrol- og overvågningsopgaver inden for virksomheden; men er på den anden side entydigt undergivet virksomhedsledelsen; han har ingen instruktionsret, men kun en *indberetningspligt*. Skønt han – i modsætning til strålingstilsynet og registertilsynet – ikke har noget direkte ansvar over for tilsynsmyndighederne, er det gennem hans pligt til at informere virksomhedsledelsen sikret, at denne ikke kan unddrage sig ansvar gennem en henvisning til, at den ikke kendte til lovovertrædelsen; derfor har jeg heller ingen betænkeligheder ved at lade miljørepræsentanten, der er ansvarlig for udfaldet på det område, som hans *information* angår, også være *garant* i § 13 StGBs forstand²⁷. Opfattelsen af miljørepræsentanten som en slags *obligatorisk intern revision* er særdeles velegnet til at hindre den truende flytning af det strafferetlige ansvar nedad i den hierarkiske virksomhedsstruktur. Den endegyldige dom over den kriminalpolitiske anvendelighed kan først fældes, når der foreligger tilstrækkelige praktiske erfaringer – og de mangler endnu.

4. Medens miljørepræsentanten er bærer af megen håb om kriminalitetsforebyggelse på den del af den *moderne økonomiske kriminalitets* område, som er præget af miljøforbrydelser, er det først og fremmest den *eksterne revision* af virksomhedens årsregnskab, som må gøre dette på den *klassiske økonomiske kriminalitets* område, som f. eks. *konkursforbrydelserne*. Efter § 316 i handelsloven (*HGB*), som ændret ved lovgivningen om regnskabsaflæggelsen, skal årsregnskabet revideres af en autoriseret revisor, med mindre der er tale om visse mindre selskaber (§ 267 HGB). Det er almindeligt anerkendt, at denne revisionsforpligtelse sammen med *pligten til offentliggørelse* (§ 325 HGB og den særlige lovgivning for koncerner og store foretagender) spiller en vigtig rolle ved *forebyggelsen af konkurser og beskyttelsen af kreditorer*. Skønt der i Tyskland i de senere år er fremkommet spektakulære tilfælde af svigt i revisionen – jeg kan blot nævne IBH/Wibau/SMH-banken – skal man ikke i hast bryde staven over den, men i stedet tænke over mulighederne for en forbedring af den. Thi efter sin idé er revisionen så *fuldstændig*, at enhver økonomisk forbryder, som opererer inden for bogføringen og regnskabet, må regne med at blive opdaget; hans kriminelle beredskab må derfor, skønt kontrollen er efterfølgende, på grund af den høje opklaringsrisiko bringes i en eftertrykkelig usikkerhed. Det må derfor dreje sig om at *optimere* dette institut; det forstås, at jeg ikke inden for denne korte oversigt kan lodde revisionens afgrunde og banker; jeg indskrænker mig til nogle punkter, som spiller en central rolle ved optimeringen af revisionens forebyggende indsats over for økonomisk kriminalitet.

a. På trods af de oprindelige planer og – efter en rigtig forståelse – vel også i strid med de gældende direktiver fra EF har lovgivningsmagten under påvirkning af en erhvervslobby undtaget selskaber af typen *GmbH & Co KG* fra revisionspligten²⁸. Det er yderst fatalt fra den synsvinkel, der angår beskyttelsen mod konkursdelikter, eftersom disse selskaber er de mest belastede i denne henseende²⁹. Da en pålæggelse af

revisionspligt som kompensation for den *begrænsede hæftelse* ikke giver anledning til nogen forfatningsretlige betænkelighed, burde dette hul snarest lukkes; hvad der da med føje også arbejdes på inden for EF.

b. Fortidens erfaringer viser, at hovedgrunden til den eksterne revisions utilstrækkelige effektivitet er *for ringe distance* mellem revisoren og den kontrollerede virksomhed. I regnskabslovgivningen er der ganske vist nedlagt megen møjle for gennem tekniske midler at sikre den *formelle uafhængighed* af revisorerens frie erhverv over for virksomhederne. Grundproblemet, den *uformelle indflydelse*, er upåvirket heraf; det skyldes, at revisoren om end ikke de jure, så dog de facto vælges af virksomhedsledelsen; dette, i forbindelse med den økonomiske betydning som varige forretningsforbindelser har, medfører, at revisorens strenge upartiskhed svinder bort i strid med retssystemets agt. En egentlig udvej kan vel i denne henseende kun nås ad den vej, at man på samme måde som ved beskikkede forsvarere i straffesager indgiver en formel anmodning om en revisor til den pågældende *Registergericht*; dog således at der tages hensyn til virksomhedens interesse i at få en ydedygtig revisor gennem en ret til at *fremstætte forslag*³⁰.

c. Endvidere burde revisorens retsstilling over for virksomheden forbedres gennem en forstærkning af hans *informationsret*, idet han ud over den nuværende regulering i § 320 HGB skulle indrømmes en *direkte ret til at udspørge medarbejderne* i virksomheden. Netop når det hyppigt symbiotiske forhold mellem virksomhedsledelsen og revisoren skal erstattes af et distancerende forhold, må revisoren tildeles en retligt sikret adgang til den information, som foretagendets medarbejdere sidder inde med.

d. Det mest radikale middel til at styrke effektiviteten af den eksterne kontrol, som udøves af revisoren med henblik på kriminalitetsforebyggelse, ville være at skabe en *anmeldepligt* for påviste uregelmæssigheder. Efter gældende ret (§ 321, stk. 2, HGB) har revisoren alene pligt til at orientere virksomhedsledelsen i sin revisionsberetning om de alvorlige overtrædelser, som er begået af de legale repræsentanter; en yderligere udbredelse ville sågar krænke *tavshedspligten* efter § 323, stk. 1, HGB. Det er ikke klart, hvordan disse pligter forholder sig til den mulighed, som revisoren har ifølge § 324 HGB til at henvende sig til Landgericht'en i tilfælde af uenighed mellem ham og selskabet om anvendelse af lovgivningen; og man må i særdeleshed vente og se om den vil få praktisk betydning.

e. Sammenfattende kan det siges, at den eksterne revisions præventionsressourcer efter regnskabslovgivningen *endnu ikke er taget i brug på en udtømmende måde*. At erhvervslobbyen vil stritte kraftigt imod en udvidelse og intensivering af revisionspligten og offentliggørelse, er efter fortidens erfaringer sikkert; dette gælder, selv om en bekæmpelse af useriøse og strafbare virksomhedsmetoder – som det gentagne gange med rette er blevet fremhævet i den erhvervsstrafferetlige litteratur³¹) – egentlig er i de seriøse virksomheders interesse; topvirksomhederne burde derfor under-

støtte sådant i stedet for at hæmme det. Det sidste ord i sagen er således ikke sagt endnu.

5. Dertil kommer, at man må regne med en udvidelse af det *offentligretlige tilsyn* gennem særlige *forvaltningsorganer*, hvis den privatretlige kontrol svigter; indtil nu findes sådant kun på særligt neuralgiske punkter som banker, forsikringselskaber og miljøområdet. Disse statslige kontrolorganers effektivitet danner måske den vigtigste prøvesten for udsigterne til en alternativ bekæmpelse af den økonomiske kriminalitet, thi det drejer sig her om konstruktioner af det mest radikale overvågningsinstrument af en art, som i den højeste grad belaster foretagendet. Det virker derfor lidet opmuntrende, at de strafferetlige og kriminalpolitiske problemer ved denne kontrolform i den seneste tid rent ud har taget overhånd. På *miljøområdet* er straffereftens *accessoritet til forvaltningsretten* blevet øget³²⁾, så den er blevet til et *forvaltningsaccessorium*; på grund af gerningsindholdets konstruktion i de pågældende straffebestemmelser og forholdet mellem strafferet og forvaltningsret fører selv retstridige myndighedsgodkendelser til frifindelse af miljøødelæggeren; myndighedskontrollen er derved avanceret til at blive de økonomiske forbryderes magna charta. Det er påfaldende, at det netop er på miljøområdet og med den dominerende moderne myndighedspraksis, som består i såkaldte *uformelle og samarbejdende forvaltningsmetoder*³³⁾, at der er opstået det så mange steder beskrevne *gennemførelsesunderskud*³⁴⁾. I nyere litteratur dominerer forsøg på at kompensere for dette gennem at pålægge *embedsmanden* et ansvar, enten som *middelbar gerningsperson* eller som *undladelsesforbryder*³⁵⁾; det er kriminalpolitisk forståeligt, men *lidet overbevisende ud fra dogmatiske synspunkter*. Dertil kommer, at standardforfatterne inden for teknologiretten planmæssigt søger at overlade afvejningen af *de tekniske regler* i de givne tilfælde til *industriens selvdefinition*³⁶⁾, i det hele fremtræder *det statslige kontrolapparat på store områder som hensygnende*. Jeg betvivler, at det er muligt at indpuste nyt liv i dette kontrolapparat gennem f. eks. *anmeldelsespligter* af den type, som findes i § 6 i subventionsloven³⁷⁾. Det skyldes, at grunden til de udtalte mangler ikke skal søges i en særlig renitens hos de statslige embedsforvaltere, men langt mere i en her dominerende politiske målestok, der kan glæde sig over en bred anerkendelse i befolkningen; denne maxime lader sig sammenfatte i, at miljøbeskyttelse deklarerer, men ikke må koste varige konsumafkald for samfundet. Så længe slige fundamentale samfundsmæssige holdninger ikke bliver nedbrudt og forandret gennem en kulturel læreproces, kan hverken en strafferetlig eller en alternativ kontrol af de graverende socialskadelige handlinger love noget andet end resultater, som samstemmer med disse holdninger.

I fremtiden må man tage hensyn til, at en embedsmæssig kontrol kun kan være effektiv, når den materielle ret giver *entydige handlingsanvisninger*. Under den præmis kunne en udbygning af det eksisterende kontrolapparat som middel til en alternativ kontrol af den økonomiske kriminalitet tages i betragtning; f. eks. som fore-

slået af *Götz* gennem udvidelse af den skattemæssige virksomhedsrevision til også at omfatte subventionsområdet³⁸⁾.

6. Inden for den klassiske økonomiske kriminalitets område, altså konkurs- og bedrageriforbrydelserne, lader der sig ganske vist aldrig opbygge et dækkende forvaltningsretligt tilsyn uden en prisgivelse af grundlaget for den frie markedsökonomi. Da de ovennævnte eksterne revisioner vanskeligt kan gøres obligatoriske for mindre virksomheder på grund af omkostningerne, må den alternative kontrol på disse områder i fremtiden henvises til *selvbeskyttelsesforanstaltninger* for potentielle ofre i form af kreditbeskyttelsesforeninger, oplysningsbureauer m.v., som selvfinansieres i det mindste i form af betaling for ydelserne³⁹⁾. Over for den i nyere tid så ofte diskuterede *politimæssige* opklarings- og advarselsvirksomhed med hensyn til økonomisk kriminalitet⁴⁰⁾ fortjener de private selvbeskyttelsesforeninger efter min opfattelse klart forrang; det skyldes, at de som interesserepræsentanter har en klart defineret og legitim stilling, hvorimod politiet er undergivet for store krav eller i det mindste befinder sig i en rollekonflikt; hvis det skulle udnytte den viden, som det har fået gennem efterforskningen, til præventiv bekæmpelse, måtte politiet forlade strafferetsplejens formodning om, at enhver skal betragtes som uskyldig til det modsatte godtgøres. Det hindrer selvsagt ikke rent abstrakte advarsler fra politiet, men disse er i vidt omfang nytteløse, fordi kun advarsler mod en bestemt person og hans dubiose forretningsmetoder kan skabe en effektiv beskyttelse af ofrene.

Indtil nu er det et helt uafklaret spørgsmål, hvorledes erhvervenes informationssystemer må afgrænses over for den af Bundesverfassungsgericht anerkendte grundrettighed for den enkelte til informations selvbestemmelse og registerlovgivningens (BDSG) regler. Da hverken grundrettighedernes beskyttelsesområde eller forskrifterne i BDSG går længere end til en blot generalklausul, vil de privatøkonomiske informationssystemers egnethed som kriminalitetsforebyggelse afhænge af, om den næsten hysteriske opskruen af databeskyttelsen, som beherskede den offentlige diskussion i forbindelse med folketællingen i 1987, og som skaber store hindringer for den kriminologiske forskning i Tyskland⁴¹⁾, kan bringes tilbage på et fornuftigt niveau. Hvordan retspraksis vil udvikle sig, er det svært at vurdere; det gælder især efter Bundesgerichtshofs databeskyttelsesvenlige dom vedrørende den såkaldte Schufa-klausul⁴²⁾: klausulen indgik i bankernes standardvilkår og tillod, at bankerne videregav samtlige kreditoplysningsdata til registrering i Schutzgemeinschaft für allgemeine Kreditsicherung.

7. Det må blive ved disse få bemærkninger om mulighederne for en alternativ bekæmpelse af den økonomiske kriminalitet gennem en forebyggende selvkontrol, obligatorisk fremmed kontrol, offentlig kontrol og kontrol fra ofrenes side. De anførte eksempler lader sig let forøge, og næsten hvert eneste spørgsmål ville egentlig kræve en egen bog. Inden for rammerne af dette overblik kan det kun sammenfattes deri, at det formentlig er på disse områder, at man kan finde de største reserver til indsats mod den økonomiske kriminalitet; brugen af dem er imidlertid ikke blot un-

derkastet talrige politiske hindringer, men må også i hvert enkelt tilfælde underkastes en omhyggelig efterprøvelse af de samfundsmæssige ulemper, som er forbundet med en intensiveret kontrol.

IV. Forebyggelse af økonomisk kriminalitet gennem forøgelse af omkostningerne ved forbrydelsen for gerningspersonen

1. Allerede indførelsen af de ovennævnte kontrolformer vil i sociologisk forstand medføre en stigning i omkostningerne ved forbrydelsen, fordi det vil kræve øgede udgifter at omgå kontrollen. I en kriminalpolitisk analyse synes det dog mere hensigtsmæssigt at begrænse behandlingen af spørgsmålet om en forøgelse af omkostningerne ved lovovertrædelse til en behandling af *de ikkestrafferetlige sanktioner*, altså først og fremmest mulighederne for samfundsmæssige, civilretlige og forvaltningsretlige reaktioner på krænkelse af retsgoder; det skyldes, at disse muligheder ikke blot giver muligheder for at udvide den strafferetlige socialkontrol, men sågar for at *erstatte* den.

2. a. Så længe den civilretlige *erstatningsret* udelukkende var forbundet med genopretningstanken, kunne der næppe være nogen nævneværdig præventionsvirkning på den økonomiske kriminalitets område; i værste fald risikerede gerningspersonen jo blot at få den stilling, som han havde før; d.v.s. at en cost-benefit-kalkyle presser ham til lovovertrædelsen. Efterhånden har *præventionstanken* imidlertid fået et eftertrykkeligt fodfæste inden for den private erstatningsret; og denne tankes vedvarende frugtbarhed bliver til stadighed dokumenteret gennem nye modeller. Markedsføringsloven har her indtaget en pionérrolle; på grund af forbrugerorganisationernes klagebeføjelse (jfr. § 13 UWG) er der skabt mulighed for en privatretlig kontroltæthed i et omfang, som strafferetsplejens organer aldrig havde været i stand til at gennemføre. Hvis man også gjorde det muligt for organisationerne at *indtale erstatning for de skader, som er påført forbrugerne*, ville der derved blive nået en præventiv virkning, så enhver tillægskriminalisering ville være overflødig; noget sådant er gennemført i USA med vekslende held; det blev sat under debat i Tyskland gennem referentudkastet af 1977; om ikke andet kunne man give forbrugeren krav på erstatning for de såkaldte *store differenceskader*, således at han kunne kræve overdrevne markedsføringspåstande realiseret. At disse opfattelser er blevet hængende undervejs i lovgivningsapparatet, skal snarere føres tilbage til erhvervsvirksomhedernes lobbyvirksomhed end til en bedre erkendelse⁴³; de fortjener derfor at blive taget yderligere i betragtning i den kriminalpolitiske diskussion.

b. Derimod anser jeg forslaget i *det alternative udkast til en butikstyverilov* for at være en *overvurdering* af den civilretlige løsning; efter dette forslag skulle tyven betale en civilretlig bod af samme størrelse som varens værdi til butiksindehaveren.

Alternativudkastet forudsætter strafforfølgning, hvis der begås mindst tre tyverier inden for en toårs periode; derved vises det, at en fuldstændig afkriminalisering

ikke er mulig; udkastets regel må rentud ses som en opfordring til inden for hver to års periode at begå butikstyveri, til man er blevet fanget to gange.

c. En væsentlig rolle for skadeserstatningens præventive virkning spilles af *ansvarsforsikringerne*, der let kan gennemkrydse uagtsomheds- og fareansvarets forebyggende funktion. Et mønstereksempel på en derigennem sket sænkning af omkostningerne ved lovovertrædelser frembyder den (mislykkede) nye regel i færdselslovens (StVG) § 25 a, der pålægger ejeren af et fejlparkeret motorkøretøj omkostningerne ved afgiftsinddrivelsen, når det ikke rettidigt lykkes at fremskaffe oplysninger om føreren. På grund af denne åbenbart falske benævnelse af realiteten (pålæggelse af omkostninger i stedet for en skyldafhængig afgift) må sanktionen pludselig erstattes af retshjælpsforsikringen, hvorfor der ikke indtræder nogen præventiv virkning i relation til den forsikrede ejer.

3. Endnu bedre chancer for at erstatte strafferetten med alternative kontrolformer findes i det *socialt nærmiljø*; på grundlag af dette er der skabt en såkaldt *virksomhedsjustits*, der tager sig af arbejdskammeraters og arbejdsgivers lovovertrædelser, så længe de ikke er alt for alvorlige. Det velfungerende *nabolag*, der spiller en så stor rolle i *abolitionistiske* skrifter, eksisterer her i form af virksomhedens sociale nærmiljø, og det borger for en langt højere kontrolintensitet, end det strafferetlige system kan nå.

Eftersom størstedelen af mellemmenneskelige konflikter bilægges på en *uformal* måde, anser jeg det *ikke* engang for ønskeligt med den beherskede *formalisering* af virksomhedsjustitsen, som er foreslået i alternativudkastet⁴⁰. Snarere bør *strafferechtsplejen* slå ind på et *tilbagetog* fra bekæmpelsen af lidet tungtvejende virksomhedskriminalitet; den nødvendige retsbeskyttelse for virksomhedsjustitsen kan ganske overlades til det *arbejdsretlige system*.

4. De offentligtretlige sanktioner har fra gammel tid ofte haft en skjult eller åbenbar strafkarakter; man havner derfor ofte i en falsk benævnelse af realiteten (etikettesvindel) som f. eks. ved inddragelse af kørekort eller fortabelse af retten til at udøve et erhverv. Som en særlig chancerig, men også særdeles prekær udvikling kan i denne forbindelse nævnes myndighedernes *publikation af forvaltningssager*; det gøres f. eks. af de føderale kartelmyndigheder som en målrettet disciplineringsforanstaltning. Også på miljøområdet kan offentliggørelse – ikke blot af overtrædelser, men sågar allerede af omfattende indledende skridt – have en betydelig virkning med hensyn til beskyttelse af retsgoder; det blev demonstreret gennem diskussionen omkring Basel-Rhinkatastrofen. Fremtidens *medieteknik* tillader sågar lignende muligheder i det lokale område, jfr. f. eks. beretninger i det lokale fjernsyn om de uhygiejniske forhold i et krokøkken eller om købmandens illoyale konkurrence. Disse eksempler gør det naturligvis samtidig klart, at det drejer sig om en genoplivning af gæbestokken, der kan føre til en social fredløshed; tilladeligheden heraf og grænserne herfor må underkastes indgående overvejelser⁴⁵).

5. Sammenfattende kan det siges, at der også for så vidt angår alternativ kontrol gennem en forhøjelse af gerningspersonens ikkestrafferetlige omkostninger i forbindelse med lovovertrædelsen findes betydelige muligheder, men at deres udformning ikke er mindre belastet end en udvidelse af den forebyggende kontrol.

V. Resultat

Mulighederne for at opnå en alternativ kontrol med den økonomiske kriminalitet, der kan udvide den strafferetlige kontrol på mange områder, er lige så mangfoldige som kriminaliteten selv. På dette sted kan jeg ikke gøre mere end at systematisere og betragte nogle eksempler og tilløb, som interesserer mig særligt. Derigennem er det i det mindste blevet tydeligt, håber jeg, at det kriminalpolitisk set lønner sig at genoptage de anstrengelser, der toppede i ekspertkommissionen vedrørende bekæmpelsen af økonomisk kriminalitet⁴⁶, og at man bør følge efter over en bred front.

Adresse: Professor Dr. Bernd Schünemann
 Universität Freiburg i.Br.
 Erbprinzenstrasse 17
 D-7800 Freiburg i.Br.
 BRD

*Foredrag på islandsk-tysk strafferetsseminar august 1987.

Oversat af redaktionen med bistand af Karin Cornils og Johannes Klages, Freiburg. Noteapparatet er en del forkortet af pladshensyn.

Fodnoter:

- 1) Jfr. Voigt (Hrsg.): *Gegentendenzen zur Verrechtigung Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie* Bd. 9 1983, Nils Christie: *Limits to Pain* Oslo 1981, Kaiser: *Abolitionismus – Alternative zum Strafrecht?* i FS für Lackner 1987 s. 1027 ff., Kerner (Hrsg.): *Diversion statt Strafe? Probleme und Gefahren einer neuen Strategie strafrechtlicher Sozialkontrolle* 1983, Kury/Lerchenmüller (Hrsg.): *Diversion, Alternativen zu klassischen Sanktionsformen* 1981, Herrmann und Blau/Franke *ZStW* 96 (1984) 455 ff. og 485 ff.
- 2) Jfr. Tiedemann *Gutachten für den 49. Deutschen Juristentag* 1972 og samme *JZ* 1986 s. 865 ff. Bundesministerium der Justiz (Hrsg.): *Bekämpfung der Wirtschaftskriminalität* 1980.
- 3) Jfr. Schlüchter *Ged.-Schrift für Küchenhoff* 1988 s. 471 ff.
- 4) Jfr. Kaiser: *Kriminologie* 2. Aufl. 1988 s. 760.
- 5) Jfr. nærmere Schünemann: *Unternehmenskriminalität und Strafrecht* 1979 s. 22 f.
- 6) Jfr. Roxin *FS für Bockelmann* 1978 s. 279 ff. og 306, Jakobs: *Strafrecht Allgemeiner Teil* 1983 s. 4 ff., Müller-Dietz: *FS für Jescheck* 1985 s. 813 ff.
- 7) Kritisk over for Popitz these om den manglende videns præventive virkning Schünemann i Irle et al.: *Die Durchsetzung des Rechts* 1984 s. 39 ff.

- 8) Jfr. Otto: Generalprävention und externe Verhaltenskontrolle 1982, Vanberg: Verbrechen, Straf und Abschreckung 1982.
- 9) Jfr. Liebl: Die bundesweite Erfassung von Wirtschaftsstraftaten nach einheitlichen Gesichtspunkten 1984 s. 238 ff. og 258 ff., Eisenberg: Kriminologie 2. Aufl. 1985 s. 613.
- 10) Jfr. Berk: Kriminalistik 1983 s. 624.
- 11) Kaiser et al.: Kleines kriminologisches Wörterbuch 2. Aufl. 1985 s. 527; kritisk over for forskningen vedrørende skjult økonomisk kriminalitet Damm 1986 s. 43 og 49.
- 12) Jfr. Liebl KrimJ 1986 s. 54, 56 m. n. 17, samme: Die bundesweite... s. 149 ff.
- 13) KrimJ 1986 s. 50 og 56.
- 14) Tiedemann: Wirtschaftsstrafrecht und Wirtschaftskriminalität 1 1976 s. 79 f.
- 15) Jfr. Quensel: Drogenelend 1982 s. 69, Kreuzer BeWH 33 1986 s. 399.
- 16) Jfr. frem for alt Gilles kritik NJW 1986 s. 1131 ff.
- 17) Jfr. kritikken Schönke-Schröder-Lenckner: Strafgesetzbuch 23. Aufl. 1988 § 264 Rdnr. 1.
- 18) Om EFs kriminogene virkninger. Gurski GrKrim 1974 s. 493 ff., Tiedemann: Subventionskriminalität in der Bundesrepublik 1974 s. 357 f.
- 19) Jfr. Berk: Kriminalistik 1983 s. 624, Göppinger: Kriminologie 4. Aufl. 1980 s. 664, Liebl: Die bundesweite... s. 472 ff.
- 20) Jfr. Neuhäuser: Bilanzkriminalität 1974 s. 109, Müller ZRP 1975 s. 49 og 54, herimod Odersky i BKA (Hrsg.): Polizei und Prävention 1976 s. 89.
- 21) Jfr. Heine/Meinberg 57 DJT 1988 s. D 21 og D 102 ff., samt om miljøkriminalitetens rentabilitet Kube/Seitz DRiZ 1987 s. 41 ff.
- 22) Liebl: Die bundesweite... s. 135 ff.
- 23) Bossard i Schimmelofeng (Hrsg.): Aktuelle Beiträge zur Wirtschaftskriminalität 1974 s. 87 ff., Schönemann: Unternehmenskriminalität s. 25 ff.
- 24) Hümb's-Krusche: Die strafrechtliche Erfassung von Umweltbelastungen 1983 s. 165 ff., 285, Heine/Meinberg s. st. s. D 60 f. og D 89.
- 25) Schönemann: Unternehmenskriminalität, Hsü Garantenstellung des Betriebsinhabers zur Verhinderung strafbarer Handlungen seiner Angestellten? 1986, Ackermann: Die Strafbarkeit juristischer Personen im deutschen Recht und in ausländischen Rechtsordnungen 1984.
- 26) Jfr. Wagner: Tatort Finanzministerium 1986, de Boor-Pfeiffer-Schönemann (Hrsg.): Parteipendenproblematik 1986.
- 27) Jfr. Volker Arndt: Die Betriebsbeauftragte im Umweltrecht - Garant im Umweltstrafrecht? 1986, Dahs NStZ 1986 s. 97 og 100.
- 28) Lutter/Mertens/Ulmer BB 1983 s. 1737 ff.
- 29) Jfr. Liebl: Die bundesweite... s. 474 ff.
- 30) Jfr. USAs »peer review«, Marks WPg 1982 s. 25.
- 31) Wassermann i Schimmelpfeng GmbH (Hrsg.): Aktuelle Beiträge zur Wirtschaftskriminalität 1974 s. 57 og 61.
- 32) Tiedemann: Neuordnung des Umweltstrafrechts 1980 s. 25 ff.
- 33) Randelshofer/Wilke: Die Duldung alx flexibles Verwaltungshandeln 1981, Behne VerWA 1984 s. 343 ff.

- 34) Mayntz et al.: Vollzugsprobleme der Umweltpolitik 1978, Winter: Das Vollzugsdefizit im Wasserrecht 1975, Hümb's-Krusche/Krusche: Die strafrechtliche Erfassung von Umweltbelastungen 1983.
- 35) Jfr. Horn NJW 1981 s. 1 og 3, Hühwels: Fehlerhafter Gesetzesvollzug und strafrechtlicher Zurechnung 1986 s. 58 f., Zeitler: Die strafrechtliche Haftung für Verwaltungsentscheidungen nach dem neuen Umweltstrafrecht Tübingen 1982 s. 18 ff., Schultz: Amtswalterunterlassen 1984 s. 166 ff., Meinberg NJW 1986 s. 2220 ff.
- 36) Jfr. Scholz FS für die Jur. Ges. Berlin 1984 s. 691 og 705 ff., Nicklich BB 1981 s. 505 og 511, kritisk Schönemann: FS für Lackner 1987 s. 380 ff. og 390 ff.
- 37) Jfr. Tiedemann: Neuordnung n. 47, kritisk Schink DVBl. 1986 s. 1073 ff.
- 38) Götz: Bekämpfung der Subventionserschleichung 1974 s. 40 ff.
- 39) Jfr. Sieben/Poerting: Präventive Bekämpfung von Wirtschaftsdelikten durch Selbstverwaltungsorgane, Selbstschutzeinrichtungen und Verbände der Wirtschaftsteilnehmer 1977, Lukes FS für Nipperdey II 1965 s. 365 ff., E. Hohne: Präventiver Kreditschutz und Zwangsvollstreckung durch Private 1973, H. Morasch: Schieds- und Schlichtungsstellen in der Bundesrepublik Beilage 66 zum Bundesanzeiger 1984, Poerting: Selbstschutz gegen Wirtschaftsdelikte 1977, Berckhauser i Poerting (Hrsg.): Wirtschaftskriminalität 2 1985 s. 297 og 311 ff., v. Falckenstein: Die Bekämpfung unlauterer Geschäftspraktiken durch Verbraucherverbände 1977, Draeger et al., GrKrim 1976 s. 293 ff., Windolph i Nass (Hrsg.): Kriminalität vorbeugen und behandeln 1971 s. 11 ff., Rödl/Benninghaus i Verband der Vereine Creditreform (Hrsg.): Wirtschaftskriminalität 1973 s. 9 ff.
- 40) Jfr. Rupprecht und Burghard i BKA (Hrsg.): Polizei und Prävention 1976 s. 59 og 77, Poerting: Polizeiliche Bekämpfung von Wirtschaftskriminalität 1985 s. 148 ff., Mende i Poerting (Hrsg.): Wirtschaftskriminalität 2 1985 s. 341 ff., Berckhauer s. st. s. 297 og 308 ff.
- 41) Jfr. Jehle (Hrsg.): Datenzugang und Datenschutz in der kriminologischer Forschung 1987.
- 42) Simitis JZ 1986 s. 188 ff., Geiger CuR 1985 s. 72 ff., Dammann/Stange DuD 1986 s. 331 ff.
- 43) Jfr. Lehmann GRUR 1987 s. 199 ff.
- 44) Jfr. Feest ZStW 1985 s. 1125 ff., Kuhlmann ZRP 1977 s. 298 ff., Metzger-Pregizer ZRP 1974 s. 167 ff., ZStW 1985 s. 1155 ff. og Betriebsjustiz 1976, Bauer/Haase: Werkschutz und Betriebssicherheit 2. Aufl. 1980.
- 45) Nærmere Klopfer: Information als Intervention in der Wettbewerbsaufsicht 1973, Schmidt i Immenga/Mestmäcker GWB Kommentar zum Kartellgesetz 1981, Erlinghagen/Zippel NJW 1973 s. 10, Scholz NJW 1973 s. 481.
- 46) Schüler-Springorum FS für Henkel 1974 s. 141 ff.